

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԱՐԱԲԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

JOURNAL
OF
ARABIC STUDIES

№ 10

ISSN 1829-4510

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
YEREVAN YSU PRESS

2018

*Հրատարակվում է ԵՊՀ արևելագիտության
ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Published by the decision of the scientific council of
the Oriental Studies Department, Yerevan State University*

Խմբագրական խորհուրդ

Editorial Board

Դավիթ Հովհաննիսյան – բ.գ.թ.,
պրոֆեսոր (նախագահ)
Մարգարիտա Խաչիկյան
բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Ռուբեն Կարապետյան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Արշակ Փոլադյան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Գուրամ Չիկովանի
բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Վրաստան)
Սամվել Կարաբեկյան
բ.գ.թ., դոցենտ
Մուշեղ Ասատրյան
PhD (Կանադա)
Սոնա Տոնիկյան
բ.գ.թ., դոցենտ
Մարատ Յավրումյան
բ.գ.թ., դոցենտ
Հայկ Քոչարյան
պ.գ.թ., դոցենտ
Արայիկ Հարությունյան
պ.գ.թ.

Prof. David Hovhannisyanyan
(editor in chief)
Prof. Margarita Khachkanyan
Prof. Ruben Karapetyan
Prof. Arshak Poladyan
Prof. Guram Chikovani
(Georgia)
Dr. Samvel Karabekyan
Mushegh Asatryan, PhD
(Canada)
Dr. Sona Tonikyan
Dr. Marat Yavrumyan
Dr. Hayk Kocharyan
Dr. Arayik Harutyunyan

© Երևանի պետական համալսարան, 2018

© Yerevan State University, 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վարդան Ղափլանյան

ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ԲՆԱԿՎՈՂ ԻՍԼԱՄԱԴԱՎԱՆ ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1992
-1993 ԹԹ. ՎՐԱՅ-ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....9-22

Գայանե Մկրտումյան

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎԱՃՈՒՄԸ ՕՄԱՐ ԻԲՆ ԱԼ-ԽԱՏՏԱԲ (634-644)
ԽԱԼԻՖԱՅԻ ՕՐՈՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.....23-32

Արամայիս Գրիգորյան, Վարդան Ղափլանյան

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ «ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԽՈՐՈՒԹՅԱՆ» ԴՈԿՏՐԻՆԻ
ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ
ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ.....33-46

Արշակ Գևորգյան

1950-1960 ԹԹ. ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԻՇԽՈՂ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԵՔԹԱՇԻ ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....47-60

Աբու Ջափղ Ալի Մուսա

«ՊԱՂԵՍԻՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ»
(«ՖԱԹՀ») ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ.....61-75

Լուսինե Մկրտչյան

ԻՍՐԱՅԵԼԻ «ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՄԱՍԻՆ» ՕՐԵՆՔԻ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ.....76-85

Գազիկ Համբարյան

ԿԱՏԱՐՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՎ ԱՄՆ-Ի

ՄԵՐՁԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԱՀԵՐԸ..... 86-95

Դավիթ Հովհաննիսյան, Արու Զաիր Այի Մուսա

ԻՍՐԱՅԵԼԱԲՆԱԿ ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԻ ԱՐԱԲ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ

ՊԱՌԱԿՏՄԱՆ ԵՎ ԴՐԱ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ..... 96-113

Վահե Աղասարյան

ԹՈՒՐԹԻՍՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ..... 114-120

ԻՍԼԱՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աննա Գևորգյան

ՄԵԿ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ, ՏԱՐԲԵՐ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐ.

ԱԼԻ ԽԱՄԵՆԵԻԻ ԵՎ ՀԱՄԱՆ ՌՈՒՀԱՆԻԻ ՈՐՈՇ

ՏԱՐԱՋԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ..... 121-134

Շուշան Կյուրեղյան

ՆՈՐԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՐՆԵՐՆ ԸՍՏ ԻԲՆ ԱԼ-ՋԱՌԻԶԻ

«ԹԱԼԲԻՍ ԻԲԼԻՍ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ..... 135-162

Տաթևիկ Մկրտչյան

ՆԱԿՆԻ ԱԼ-ԲԱԼՆԻՆԻ ՈՒՂԵՐՁ-ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ

ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ..... 163-176

Լևոն Պետրոսյան

ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՄՉԿԻԹՆԵՐԸ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)..... 177-200

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան

«ԱՐԱԲԸ» ՈՐՊԵՍ ԻՆՖՈՐՄԱՅԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԻ

ԱՂԱՊՏԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ..... 201-213

Լուսինե Տեր-Հովհաննիսյան

ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԵՐԿԻ ԺԱՆՐՆ ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. «ՀԱՐՄԻԵ».....214-222

Ամայյա Գրիգորյան

ԵՐԳ ԵՐԳՈՑԻ ԵՐԲԱՅԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....223-234

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հասմիկ Երիցյան

ԱՐԱԲԵՐԵՆԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....235-255

Զարուհի Խաչատրյան

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՈՐՈՇ ՁԻԱՆՈՒՆՆԵՐ ԸՍՏ

ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ «DO FARASNĀME. MANSUR O MANZUM»

ՁԻԱՄԱՏՅԱՆԻ.....256-270

Մերվաթ Գոմասա Արդուլլահ Օսման

ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱԲԵՐԵՆՈՒՄ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....271-283

CONTENT

HISTORY

Vardan Ghaplanyan

THE FORMATION AND ACTIVITY OF THE MUSLIM ABKHAZIAN
COMMUNITY OF TURKEY DURING 1992-1993 GEORGIAN-
ABKHAZIAN WAR.....9-22

G.ayane Mkrtumyan

THE CONQUEST OF EGYPT DURING THE REIGN OF KHALIFA
OMAR IBN AL-KHATTAB IN CHRISTIAN AND MUSLIM
HISTORIOGRAPHY (634-644).....23-32

Aramayis Grigoryan, Vardan Ghaplanyan

THE IMPLEMENTATION OF TURKEY'S "STRATEGIC DEPTH"
DOCTRINE IN THE CONTEXT OF CONFLICT RESOLUTION
IN THE MIDDLE EAST AND SOUTH CAUCASUS.....33-46

Arshak Gevorgyan

REFLECTIONS AROUND THE INTERRELATIONS BETWEEN
THE TURKEY'S RULING (1950-1960) DEMOCRATIC PARTY
AND THE BEKTASHI SUFI ORDER.....47-60

Abu Zayd Ali Musa

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF "PALESTINIAN
NATIONAL LIBERAL MOVEMENT" (FATAH).....61-75

Lusine Mkrtchyan

LEGAL ASPECTS OF THE LAW OF RETURN.....76-85

Gagik Hambaryan

QATAR CRISIS AND MIDDLE EAST
INTERESTS OF THE USA.....86-95

Davit Hovhannisyan, Abu Zayd Ali Musa

ISRAELI PALESTINIAN ARAB POLITICAL LEADERS'
POSITION ON PALESTINIAN SPLIT AND IT'S REASONS.....96-113

Vahe Aghasaryan

THE POLITICS OF TURKEY IN SYRIA AND
THE KURDISH FACTOR.....114-120

ISLAMIC STUDIES

Anna Gevorgyan

ONE REVOLUTION, DIFFERENT REVOLUTIONARIES: SOME
TENSIONS BETWEEN THE PRESIDENT
ROUHANI AND AYATOLLAH KHAMENEI.....121-134

Shoushan Kyureghyan

THE INNOVATION AND THE INNOVATORS ACCORDING
TO 'IBN AL-JAWZĪ'S "TALBĪS IBLĪS".....135-162

Tatevik Mkrtchyan

DISCUSSION OF SOME STRUCTURAL AND CONTEXTUAL
PECULIARITIES OF 'ALI IBN ABĪ TĀLIB'S LETTERS
IN NAHĠ AL-BALĀĠA.....163-176

Levon Petrosyan

THE MOSQUES OF YEREVAN (HISTORICAL APPROACH).....177-200

LITIRATURE

Davit Hovhannisyan

"ADAB" AS THE ADAPTATION INSTRUMENT FOR
THE INFORMATION FLOW.....201-213

Lusine Ter-Hovhannisyan

THE "HABSIYAT" GENRE IN
PERSIAN LITERATURE.....214-222

Amalya Grigoryan

THE HEBREW TEXT AND THE ARMENIAN

TRANSLATIONS OF THE SONG OF SONGS 223-234

LINGUISTICS

Hasmik Yeritsyan

CRISIS OF ARABIC LANGUAGE IN

THE UNITED ARAB EMIRATES 235-255

Zaruhi Khachatryan

SOME ARABIC ORIGIN HORSE APPELLATIONS

ACCORDING TO PERSIAN LANGUAGE HORSE BOOK

«DO FARASNĀME. MANSUR O MANZUM» 256-270

Mervat Gomaa Abdullah Osman

THE GREEK LOANWORDS MUTUAL IN

ARABIC AND ARMENIAN 271-283

ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՄՉԿԻԹՆԵՐԸ
(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

Հևոն Պետրոսյան
levpetrosyan@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Երևան, մզկիթ, իսլամ, պատմություն, մուսուլման, ճարտարապետություն, քաղաք, մշակույթ, Հարավային Կովկաս, Հայաստան

Պատմական տարատեսակ իրադարձությունների պատճառով ողջ Հայաստանի և մասնավորապես Երևանի բնակչությունը վերջին հինգ-վեց դարերի ընթացքում ենթարկվել է էթնիկական կազմի մի շարք զգալի փոփոխությունների, ինչն էլ իր հերթին չէր կարող որոշիչ ազդեցություն չունենալ Երևանի կրոնական շինությունների լանդշաֆտի վրա: Մուսուլմանական բնակչության ներգաղթի և հայկական բնակչության տարատեսակ (այդ թվում՝ բռնի) միգրացիաների հետևանքով այդ լանդշաֆում սկսեցին կարևոր, երբեմն քանակային առումով՝ գերակա տեղ զբաղեցնել մզկիթները:

Բացի էթնիկ կազմի վերաձևումներից, բնականաբար, Երևանը նշված հարյուրամյակների ընթացքում ենթարկվել է մի շարք կառուցվածքային փոփոխությունների՝ պայմանավորված տնտեսական, քաղաքական, ինչպես նաև բնության գործոնների ազդեցությամբ: Այսպես օրինակ՝ նշված հարյուրամյակների տարբեր ժամանակահատվածներում Երևանում կառուցվել ու քանդվել են մի շարք կրոնական կառույցներ, առաջին հերթին՝ եկեղեցիներ և մզկիթներ: Օտարերկրյա ճանապարհորդների գրառումներից, մասնավորապես, տեղեկանում ենք որոշ մզկիթների մասին, որոնք չեն վերապրել 1679թ. ավերիչ

երկրաշարժը: Այսպես, ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենը հայտնում է արդեն իսկ կիսավեր Դեֆ-Սուլթան մզկիթի առկայության մասին¹, որն ըստ ամենայնի անվանակոչվել է թուրքմենական զորավար Դեֆ Սուլթան Ռումլուի պատվին: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես ընդունված է համարել, այդ մզկիթը տեղակայված է եղել ներկայիս Կապույտ մզկիթի տեղում կամ անմիջական մերձակայքում²: Ավելի ուշ՝ 19-րդ դարի կեսերին, ռուսահպատակ ազգագրագետ, պատմաբան Իվան Շոպենը, այդ ժամանակ Երևանում առկա մզկիթները թվարկելուց բացի, նշում է նաև մի քանի կիսավեր և լքված մուսուլմանական աղոթարանների առկայության մասին³: «Երևանի պատմությունը» աշխատությունում Թադևոս Հակոբյանը նշում է Երևան քաղաքի ութ մզկիթների առկայությունն արդեն տասնիններորդ դարի սկզբներում՝ երկուսը բերդի տարածքում, վեցը՝ քաղաքում⁴: 1931թ. լույս տեսած «Հին Երևանը» աշխատությունում Երվանդ Շահազիզը նշում է միայն վեց մզկիթի առկայություն՝ բաց թողնելով Թափաբաշի կամ Կոնդի մզկիթը⁵: Այն հիշատակում է, սակայն, Հովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանցն իր «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի...» աշխատությունում⁶, որն առաջին անգամ լույս է տեսել 1842թ., հետևաբար այդ մզկիթն առնվազն տասնիններորդ դարում արդեն գոյություն ուներ: Քաղաքում կրկին վեց գործող և բերդում երկու չգործող մզկիթների մասին է մեզ

¹ Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673гг., Тифлис, 1902, стр. 243

² Տես, Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.) – Եր., Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971թ, էջ 366, նաև Ե. Շահազիզ, Հին Երևանը – Եր., 1931թ.

³ Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, стр. 468

⁴ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.), էջ 366

⁵ Ե. Շահազիզ, Հին Երևանը – Եր., 2003, էջ 165

⁶ Հովհ. եպս. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գավառացն Արարատայ – Էջմ., 2014 էջ. 305

հայտնում Ի. Շոպենն իր՝ 1852թ. լույս տեսած «Հայկական մարզի պատմական հուշագիր...» աշխատությունում, և թվարկելով մզկիթները, կրկին բաց է թողնում Թափաբաշի մզկիթը⁷: Թվով վեց մզկիթ՝ ներառյալ Թափաբաշինը, նշված են Երևանի 1856թ. հատակագծի վրա: Սակայն հատակագծի վրա էլ նշված չէ Մուհամմեդ Սարդիպ խանի մզկիթը, որը հիշատակված է թե Շահխաթունյանցի, թե Շոպենի մոտ⁸, և թե ավելի ուշ՝ ընդհուպ քսաներորդ դարի սկզբի աղբյուրներում, այդ թվում՝ ինժեներ Մեհրաբովի կազմած Երևան քաղաքի 1906-11թթ. հատակագծում: Փաստերի այս համադրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ առնվազն տասնիններորդ դարի քառասունական թվականներից նշված յոթ գործող մզկիթները Երևանում գոյություն են ունեցել: Քսաներորդ դարի սկզբում Երևանում առկա յոթ մզկիթ է նշված նաև հենց այդ ժամանակ հրատարակված Բրոկհաուզի և Եֆրոնի հանրագիտարանում⁹ և «Երևանի նահանգի հուշագրքովյալում առ 1902թ.»¹⁰:

Ամփոփելով վերը նշվածը, կարելի է եզրակացնել, որ Երևանում առավել մեծ թվով միաժամանակ գոյություն ունեցած մզկիթների մասին վկայությունները վերաբերում են տասնիններորդ դարի առաջին կեսին – քսաներորդ դարի սկզբին: Այդ ժամանակ քաղաքում առկա էին երկու կանգուն, բայց չգործող և ևս յոթ գործող մզկիթներ.

1. Աբբաս Միրզայի կամ Սարդարի մզկիթ՝ Երևանի բերդի տարածքում, որը դիտարկվող ժամանակահատվածում արդեն կիսավեր էր: Չի պահպանվել: Նախկին բերդի

⁷ Шопен И. И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, стр. 468; стр. 687

⁸ Շահխաթունյանց, նշվ. աշխ. էջ. 302, Шопен И. И., նշվ. աշխ. էջ 468, 687

⁹ ЭСБЕ, том 41 (81), стр. 15, статья "Эривань"

¹⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., Эривань, 1902г., III отд., стр. 119

տարածքը բնակելի քառտիկ կառուցապատման շրջանակներում դրա պահպանված մի փոքր մասը վերածվել է բնակելի տան, մնացորդները վերջնականապես վերացվել են 2010-ական թվականների սկզբում՝ բազմաբնակարան շենքերով տարածքը կառուցապատելու ընթացքում:

2. Ռաջաբ փաշայի մզկիթ՝ նույնպես Երևանի բերդի տարածքում, որը 1827թ. բերդի գրավումից հետո վերակառուցվել էր որպես ռուս ուղղափառ եկեղեցի: Չի պահպանվել, քանդվել է ամենայն հավանականությամբ բերդի վերջին մնացորդների քանդման ժամանակ՝ անցյալ դարի երեսունականներին:
3. Հուսեյն Ալի Խանի մզկիթ, որը հաճախ կոչում են Կապույտ մզկիթ, այժմ Մաշտոցի պողոտայում, ուսումնասիրվող ժամականաշրջանում՝ Արմյանսկայա փողոցում, այսօր միակ գործող մզկիթն է ՀՀ տարածքում:
4. Զալ խանի մզկիթ: Որոշ աղբյուրներում անվանվում է Շահարի մզկիթ, քանի որ գտնվում էր հին Շահար թաղում: Տեղակայված էր այսօրվա Ազնավուրի հրապարակից քիչ ներս՝ Երևան հյուրանոցի հետնամասում: Չի պահպանվել, մզկիթի տեղում կառուցվել է Նկարիչների միության դահլիճը:
5. Հաջի Նովրուզ Ալի բեկի մզկիթ, որը գտնվում էր այսօրվա Գլխավոր պողոտայի՝ վերնիսաժի հատվածում: Չի պահպանվել, մզկիթի տեղակայման տարածքով այսօր մասամբ անցնում է Արամի փողոցի շարունակությունը դեպի Խանջյան, մասամբ՝ Վերնիսաժի այգու ծառուղին:
6. Թափաբաշի կամ Կոնդի մզկիթ: Պահպանվել է մասնակի, այժմ պահպանված մասն օգտագործվում է որպես բնակելի տուն, գտնվում է Կոնդ, կամ նախկինում նան Թափաբաշ կոչվող թաղամասում:

7. Դեմիքբուլադի Հաջի Իմամ Վերդի մզկիթ: Հաճախ թաղամասի անունով կոչում էին պարզապես Դեմիքբուլադի մզկիթ, իսկ որոշ աղբյուրներում հանդիպում է Քյորփուքուլադի անվանումը՝ թյուրքերեն köprü – կամուրջ բառից, քանի որ մզկիթը գտնվում էր Գետառի վրայով անցնող կամրջակի հարևանությամբ: Այսօրվա Ռոսսիա կ/թ դիմացի մայթին էր՝ այն ժամանակ՝ Ստարոկազարմեննայա փողոցի շարունակության վրա՝ Դեմիքբուլադի շուկայական հրապարակի (կինոթատրոնի տեղում) դիմաց: Չի պահպանվել, մզկիթի տեղակայման վայրով այժմ անցնում է Տիգրան Մեծի պողոտան:
8. Մուհամմեդ Սարդիպ խանի մզկիթ: Գտնվում էր Փանահխանսկայա, հետագայում՝ Ազիզբեկովի փողոցի վրա, այսօրվա թիվ 114 դպրոցի հարևանությամբ: Չի պահպանվել:
9. Հաջի Ջաֆար բեկի մզկիթ: Գտնվում էր ժամանակակից Վարդանանց և Երվանդ Քոչարի փողոցների հատման վայրից հարավ՝ Վարդանանց 22 հասցեում գտնվող բազմաբնակարան շենքի բակի տարածքում: Որոշ տեղեկությունների համաձայն պահպանվել էր մինչև ութսունականների վերջերը:

Բացի նշվածներից Շոպենն, օրինակ, հիշատակում է չորս ավերված չգործող մզկիթներ ¹¹: Միննույն ժամանակ Շոպենը, զինանոցի վերածված Աբբաս Միրզայի և Տիրամոր Հովանու ռուս ուղղափառ եկեղեցու վերածված Ռաջաբ փաշայի մզկիթներից զատ մեզ հայտնում է ևս մեկ նախկին մզկիթի գոյության մասին բերդի տարածքում, որը հեղինակի ժամանակ վերածված էր

---

¹¹ Шопен И. И., նշվ. աշխ, стр. 687

պարենային խանութի¹²: Հնարավոր է, որ վերջինի դեպքում խոսքը Մուհամմադ Խոդաբենդեի մզկիթի մասին է:

Աբբաս Միրզայի կամ Սարդարի մզկիթ: Երբեմն անվանվում է Խանի մզկիթ: Կառուցվել է Երևանի վերջին սարդար Հուսեյն Ղուլի խանի կողմից՝ Երևանի բերդի տարածքում՝ որպես պալատական գլխավոր մզկիթ և անվանակոչվել Պարսից թագաժառանգի՝ Ֆաթի Ալի շահ Ղաջարի որդի Աբբաս Միրզայի պատվին: Ենթադրաբար այն կառուցվել է ավելի վաղ գոյություն ունեցող մզկիթի փոխարեն, քանի որ չէր կարող իսլամական տարբեր դինաստիաների տիրապետության մոտ կես հազարամյակի ընթացքում գոյություն չունենալ գլխավոր մզկիթ: Ամենայան հավանականությամբ տարբեր ժամանակներում այդ դերը կատարել են տարբեր մզկիթներ, ինչպես, հավանաբար, Մուհամմադ Խոդաբենդեի մզկիթը, որի մասին մեզ հասած տեղեկությունները շատ թերի են: Հավանաբար այդ մզկիթն ավերվել է 1679թ. երկրաշարժի ժամանակ, ապա վերակառուցվել, և ռուսական իշխանության հաստատումից հետո պարենային խանութի վերածված այն մզկիթն է, որի մասին նշում է Շոպենը¹³: Երևանում Օսմանական միջանկյալ տիրապետության շրջանում, հավանական է, որպես գլխավոր մզկիթ նախկին շիականի փոխարեն կառուցվել է սունիական Ռաջաբ փաշայի մզկիթը, որն ավելի մանրամասն ներկայացվում է ստորև: Վերադառնալով Աբբաս Միրզայի մզկիթին, պետք է նշենք, որ այն երկար կյանք չի ունեցել: Կառուցված լինելով վերջին սարդարի օրոք՝ տասնիններորդ դարի առաջին տասնամյակում, ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո մզկիթը վեր է ածվում

¹² Նույն տեղում

¹³ Шопен И. И., նշվ. աշխ., էջ 468, 687

զինանոցի¹⁴: Մզկիթը կառուցված էր թրծված աղյուսից, գմբեթը և դիմային մասը երեսպատված էին կապույտ և կանաչ հախճապակե մոզայիկ սալիկներով: Ուներ երկու մինարե, որոնք պիլյաստրի ձևով սիմետրիկ վեր էին խոյանում մուտքի երկու կողմերից: Գմբեթի ստորին մասում առկա էր, ինչպես կտեսնենք ստորև՝ Երևանի ավելի վաղ կառուցված մզկիթներից ծանոթ, ջնարակված կերամիկական սալիկներից ստացված մոզայիկ ռոմբաձև կրկնվող զարդանախշումը, իսկ մինարեների վրա՝ շախմատաձև կրկնվող զարդանախշում է՝ ավելի խոշոր ռոմբերով: Մզկիթի ճակատային մասը, պորտալները, ներսույթը նույնպես բավականին դիտարժան նախշազարդում են ունեցել: Ինչպես նշվեց, մզկիթը ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո որոշ շրջան ծառայել է որպես զինապահեստ, ապա լքվել և սկսել կամաց-կամաց քայքայվել ժամանակի ազդեցությամբ: Երևանի բերդի տարածքի տարերային վերնակույր կառուցապատման պայմաններում մզկիթի պահպանված հատվածները վեր են ածվել բնակելի շինությունների: Այս տեսքով մզկիթի մի քանի մասնիկ հասել էր մինչև մեր օրերը: Ապա, 2010-ական թվականների սկզբում՝ բազմաբնակարան շենքերով տարածքը կառուցապատելու ընթացքում, մնացորդները, ցավոք, վերջնականապես քանդվել են, տեղում կառուցվել է խաղահրապարակ, ավտոկայանատեղի:

Ռաջաբ փաշայի մզկիթ: Հանդիպում է նաև Օսմանցոց անվանումը: Կառուցվել է Օսմանյան կայսրության կողմից Երևանի վերջին նվաճումից մեկ տարի անց՝ 1725թ.՝ թուրք

¹⁴ Հովհ. Էպո. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի ... էջ 309, Гакстгаузен, барон Август фон, Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни..., СПб, 1857, стр. 230

Шопен И. И., նշվ. աշխ., էջ 468, 687, Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Այրարատ Բնաշխարհի Հայաստանեայց Վկենետիկ, Մբ. Ղազար, 1890, էջ 311

գորավար Ռաջաբ փաշայի կողմից, կրկին բերդի տարածքում, ըստ ամենայնի՝ նախորդիվ գոյություն ունեցող շիական գլխավոր մզկիթը սունիականով փոխարինելու նպատակով: Ունեցել է քառակուսի հորինվածք: Արևմտյան պատի մոտ ունեցել է նաև աղյուսաշեն մինարե, որը քանդել են ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո, իսկ բուն մզկիթը վերակառուցվել է և օծվել որպես Տիրամոր Հովանու ռուս ուղղափառ եկեղեցի ¹⁵ : Վերակառուցումից հետո ստացել է ռուսական կլասիցիզմին բնորոշ արտաքին տեսք, չորս կողմերից ավելացվել են սյունաշար պորտիկուսներ: Վերջնականապես ավերվել է, ամենայն հավանականությամբ, Երևանի բերդի մնացորդների ոչնչացման ընթացքում՝ քսաներորդ դարի երեսունական թվականներին:

Հուսեյն Ալի խանի մզկիթ: Հասկանալի պատճառներով Երևանի ամենաուսումնասիրված մզկիթը, որի մասին հավաքված են առավել ստույգ տեղեկություններ, Հուսեյն Ալի խանի կամ Կապույտ մզկիթն է՝ Գյոյ ջամի, Գյոք ջամի, Գյոյմեչետ, Մասջեդ քարուդ (مسجد كبود): Գերմանացի ճանապարհորդ Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենը, ով Կապույտ մզկիթ է այցելել Խաչատուր Աբովյանի ուղեկցությամբ, բավականին մանրամասն նկարագրում է մզկիթի անցուղարձն ու ներքին հարդարանքը, և անվանում այն Երևանում իր տեսած ամենավեհաշուք շինությունը ¹⁶: Որոշակի տարընթերցում կա դրա հիմնադրման տարեթվի շուրջ, ըստ որի այն կառուցվել է 1760-ից 1766թթ. միջակայքում՝ կապված հարավային դարպասների վերևում պահպանված՝ հիջրայի թվագրությամբ նշված հիմնադրման թվականի ընթերցման հետ: Այսպես՝ Երվանդ Շահազիզը նշված աշխատությունում որպես հիմնադրման թվական նշում է 1760թ., մինևույն ժամանակ,

¹⁵ Հովհ. Էպո. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի ... Էջ 309

¹⁶ Гакстгаузен, барон Август фон, Закавказский край. Заметки..., стр. 235-239

սակայն, նշելով մզկիթի վրա փորագրված հիմնադրման 1176 հիջրայի թվականը¹⁷, որն իրականում համապատասխանում է մեր թվագրության 1765/66թթ. : Հովհաննես Շահխաթունյանցը որպես հիմնադրման թվական, հավանաբար սխալմամբ, նշում է հիջրայի 1186 թվականը¹⁸, որը համընկնում է մեր թվագրության 1772/73թթ. հետ: Բրիտանացի ճանապարհորդ Լինչը հայտնում է, որ մուսուլման մի բարձրաստիճան մուլլայի տեղեկություններով մզկիթը կառուցվել է Նադիր շահի ժամանակներում (1736-1747թթ.)՝ սարդար Հուսեյն Ալի խանի կողմից¹⁹: Մակայն այս պնդումը չի կարող համապատասխանել իրականությանը, քանի որ Հուսեյն Ալի խանը սկսել է կառավարել Երևանում պարսից Նադիր շահի մահվանից գրեթե երկու տասնամյակ անց՝ 1764թ-ից: Մզկիթի կառուցվածքը բավականին տիպիկ է շիական մզկիթների համար: Բուն մզկիթը երեք կամարակապ փոխկապակցված աղոթարահներով գտնվում է ուղղանկյուն պարսպապատ համալիրի հարավային կողմում: Պարսպից ներս ներքին բակն է՝ կանաչ գոտիով, իսկ բակի կենտրոնում՝ շատրվան, որը ժամանակին բացի էսթետիկ նշանակությունից ծառայում էր հավատացյալներին՝ աղոթքներից առաջ ծիսական լվացման համար: Պարսպի երկայնքով առկա են առանձին սենյակներ, որոնք ժամանակին ծառայել են կրոնական, ուսումնական և կենցաղային նպատակների: Մզկիթն ունի մեկ մինարե, մեկ կենտրոնական դոմինանտ և երկու կողային ավելի փոքր գմբեթներ: Մինարեի գմբեթն ու մզկիթի կենտրոնական գմբեթն ունեն կերամիկական մոզայիկ երեսպատում՝ հիմնականում կապույտ/երկնագույն երանգավորմամբ, զարդանախշերով կենտրոնական գմբեթի ողջ շրջակայքով կրկնվում է արաբատառ

¹⁷ Ե. Շահազիզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 201

¹⁸ Հովհ. եպս. Շահխաթունյանց, *նշվ. աշխ.* էջ 308

¹⁹ Lynch, H.F.B., Armenia. Travels and studies, v. I, p. 214

գեղագիր հայելային «ՅԱ ԱԼԻ» (يا علي – ով Ալի) գրվածքը: Գմբեթի մոզայիկ երեսպատման մեջ գերակշռող կապույտ գույնը հիմք է հանդիսացել մզկիթը Կապույտ կոչելու համար: Ընդ որում հին նկարների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ քսաներորդ դարի առաջին քառորդում կենտրոնական գմբեթի մոզայիկ երեսպատումը վերանորոգվել է՝ կրելով արտաքին տեսքի զգալի փոփոխություն, համատարած ռոմբաձև կրկնվող զարդապատումն իր տեղը զիջել է վերը նկարագրվածին: Համալիրը գրեթե ամբողջությամբ աղյուսաշեն է, բացառությամբ տուֆային հիմնաշարի (позолы): Մզկիթի համալիրն ունեցել է ներքին բակ տանող երեք դարպաս, որոնցից հարավայինը և արևմտյանը համարվում էին հիմնական²⁰, իսկ արևելյանը փոքր մի դուռ էր, որը տանում էր դեպի արտաքին բակ, այդտեղից էլ՝ դուրս²¹: Հարավային և արևմտյան դարպասները, ինչպես նաև մզկիթի աղոթասրահների մուտքը նույնպես շրջանակված է եղել կերամիկական զարդանախշ սալիկներով, ինչը հարավային դարպասի և աղոթասրահի դեպքում հիանալի պահպանվել է մինչ այսօր: Արևմտյան դարպասները փակվել են շինություններով ներկայիս Մաշտոցի պողոտայի (Արմյանսկայա, ապա Սունդուկյան փողոց, հետագայում՝ Ստալինի, ապա՝ Լենինի պողոտա) ընդլայնման և կառուցապատման ընթացքում: Պողոտայի ընդլայնման հետևանքով անկյունագծով հատվել է նաև ուղղանկյուն պարսպապատ համալիրի հյուսիս-արևմտյան հատվածը, որտեղ և բացվել է նոր շքամուտք: Խորհրդային տարիներին մզկիթը չի գործել: Այստեղ տեղակայվել են պլանետարիում, Հայաստանի բնության, Երևանի պատմության թանգարանները, բակում սկզբում գործել է սրճարան, իսկ ավելի

²⁰ Հովհ. Էպո. Շահխաթունյանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 308

²¹ Ե. Շահազիզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 199

ուշ տարիների կազմակերպվել են տարբեր ցուցահանդեսներ: 1995թ. -ից, որպես բարի կամքի դրսևորում բարեկամական Իրանի Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ, մզկիթը հանձնվել է Հայաստանում Իրանի դեսպանության հոգաձությանը, վերանորոգվել և այսօր կրկին ծառայում է իր հիմնական նպատակին՝ հանդիսանալով գործող միակ մզկիթը ոչ միայն Երևանում, այլև ՀՀ ողջ տարածքում:

Զալ խանի մզկիթ: Մզկիթն, ինչպես նշվեց, հաճախ անվանվում էր Շահարի, քանի որ գտնվում էր հին Շահար թաղում (պարսկերենից թարգմանաբար شهر (šahr) – քաղաք բառից, հմմտ. ֆր. cité եզրը): Կառուցվել է Զալ խանի հրահանգով: Որպես կառուցման տարեթիվ Լինչը նշում է հիջրայի 1098թ. (1687թ.)²²: Կառուցվածքային առումով, ինչպես երևում է հին լուսանկարներից, և ինչպես ընդգծում են նաև ուսումնասիրողները²³, որոշակի նմանություն ունեն Կապույտ մզկիթին, թեև ժամանակային առումով ավելի վաղ էր կառուցված (հանդգնենք եզրակացնել, որ Հուսեյն Ալի խանը կարող էր օգտագործել այն որպես իր կողմից կառուցած մզկիթի նախատիպ): Կառուցվածքային նմանության մասին է խոսում, մասնավորապես, Լինչը, ով գրում է, որ թեև մզկիթն ավելի փոքր է Գյոք ջամիից (Կապույն մզկիթից), սակայն որոշակիորեն հիշեցնում է այն, իսկ պարսպապատ բակը՝ շատրվանով ու երկարացողուն գեորգենիների մարզերով, հենց այն հաճելի ապաստանն է փոշոտ նրբանցքներից, որի մասին կարելի է երազել²⁴ : Հին լուսանկարներից ումանք թույլ են տալիս ենթադրել, որ համեմատաբար ավելի վաղ շրջանում մզկիթի շուրջը եղել է հրապարականման բաց տարածք, սակայն հետզհետե սելիտեր

²² Lynch, H.F.B., *նշվ. աշխ.*, էջ 215

²³ տես օր.՝ Lynch, *նշվ. աշխ.*

²⁴ Lynch, *նշվ. աշխ.*

կառուցապատումն ավելի է խտացել մզկիթի շուրջ: Քսաներորդ դարի սկզբում մզկիթի դիմաց գտնվում էր Մեչետսկի նրբանցքը (տես Մեհրաբովի և Աստվածատրյանի հատակագծերը), որն ավելի ուշ իր տեղը զիջեց Մոսկվա կինոթատրոնով և Երևան (նախորդիվ՝ Ինտուրիստ) հյուրանոցով շրջանակված հրապարակի կառուցապատմանը (մեր օրերում՝ Ազնավուրի հրապարակ): Ջալխանի մզկիթի հիմնական զմբեթը նույնպես երեսպատված էր գույնզգույն կերամիկական սալիկներից ստացված կրկնվող ռոմբաձև զարդապատկերով: Կողային զմբեթները զգալիորեն ավելի համեստ էին ու ցածր՝ քան Հուսեյն Ալի խանի մզկիթի դեպքում, և ի տարբերություն վերջինի, Ջալխանի մզկիթը չուներ մինարե: Շահարի կամ Ջալխանի մզկիթը պահպանվել էր մինչև քսաներորդ դարի կեսերը, ապա դրա տեղում կառուցվել է Նկարիչների միության դահլիճը: Որոշ աղբյուրներում նշվում է, որ մզկիթի դահլիճը վերակառուցվել է, դառնալով Նկարիչների միության շենքի մի մասը՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո²⁵: Միննույն ժամանակ Ե. Շահազիզի նշված աշխատության նոր վերահրատարակման համապատասխան ծանոթագրություններում (հեղինակներ՝ պրոֆ. Ա. Սարգսյան և Լ. Ամիրջանյան) նշվում է, որ մզկիթի շենքը քանդվել է 1958թ.²⁶:

Հաջի Նովրուզ Ալի բեկի մզկիթ: Լինչն այն անվանում է Հաջի Նասրալլահ բեյի մզկիթ²⁷: Այս մզկիթի մասին տեղեկությունները սահմանափակ են, թեև այն մասամբ պահպանվել էր մինչև քսաներորդ դարի 60-ական թթ.՝ դատելով մեզ հասած սակավաթիվ լուսանկարներից: Այսպես՝ դրանցից մեկում երևում է մզկիթի ավերակների կողքին կայանած ԳԱԶ 21 մոդելի երրորդ սերնդի ավտոմեքենա, որի արտադրությունը սկսվել է 1962թ., ինչից էլ

²⁵ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А., Ереван, М. 1968, стр. 32

²⁶ Ե. Շահազիզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 265

²⁷ Lynch, *նշվ. աշխ.*

կարելի է համապատասխան հետևություն անել: Մզկիթի հիմնադրման տարեթվի հետ կապված ուշագրավ անհամապատասխանություն կա մեր կողմից ուսումնասիրված որոշ աղբյուրների միջև: Լինչը, հիշատակելով Նովրուզ Ալի բեկի (Հաջի Նասրալլահ բեյի) և Ջալ խանի (Շահարի կամ քաղաքային) մզկիթները, նշում է, որ նախորդն (այսինքն՝ առաջինը) ակնհայտ ընդօրինակումն է (replica) վերջինի, որի արտաքին դռան վրա տեսանելի է թուրքերեն թվագրում՝ հիջրայի 1098թ. (1687թ. մեր թվագրությամբ)²⁸: Սակայն ավելի ուշ շրջանի ուսումնասիրողներ Ե. Շահազիզն ու Թ. Հակոբյանը, ովքեր, ակնհայտորեն, տվյալ հարցում հիմնվել են Լինչի աշխատության վրա, միմյանց հակադիր մեկնաբանություն են տալիս, թե նշված երկու մզկիթներից որի կառուցման տարեթվի մասին է վկայում Լինչը: Հակոբյանը նույնությամբ կրկնում է Լինչին, գրելով, որ «Հաջի-Նովրուզ-Ալի-բեկի և Ջալ-խանի մզկիթներն իրենց հատակագծերով իրար նման են: Դրանցից երկրորդի (*այսինքն՝ Ջալ խանի – հեղ.*) դռների վրա կար արձանագրություն կառուցման վերաբերյալ: Լինչի ընթերցմամբ այն կառուցվել է հիջրի 1098 (1687) թվականին»²⁹: Մինչդեռ Շահազիզը գրում է «... Հաջի-Նովրուզ-Ալի-բեկի և Ջալ-խանի կամ Շահարի մզկիթները, որոնք իրենց հատակագծով նման են միմյանց: Առաջինը, ինչպես երևում է, երկրորդի ընդօրինակությունն է...: Դրա դարպասի ճակատին, Լինչի ընթերցվածքով, փորագրված է Հիջրեթի 1098 թիվը, որից կարելի է եզրակացնել, որ դա շինված է 1687 թվին»³⁰: Այսինքն, ըստ Շահազիզի ստացվում է, որ սա ոչ թե Ջալ խանի, այլ Հաջի Նովրուզ Ալի բեկի մզկիթի հիմնադրման թվականն է: Հավանաբար՝ Շահազիզն այս հարցում պարզապես

²⁸ Նույն տեղում.

²⁹ Թ. Հակոբյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 369

³⁰ Ե. Շահազիզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 201-202

վրիպակ է թույլ տվել, քանի որ Լինչի վկայությունները հիմնադրման թվականի շուրջ, որոնց վրա հղում է կատարում Շահազիզը, ակնհայտորեն, վերաբերում են Զալ խանի, այլ ոչ Հաջի Նովրուզ Ալի բեկի մզկիթին: Ինչևէ, համենայն դեպս վերջինս հիշատակվում է Շահխաթունանցի վերոնշյալ աշխատությունում, որն, ինչպես նշվեց, առաջին անգամ լույս է տեսել 1842թ. , ուստի առնվազն տասնիններորդ դարի առաջին կեսում մզկիթն արդեն գոյություն ուներ: Իսկ լուսանկարների հիման վրա՝ կառուցվածքային առանձնահատկություններից դատելով, կարելի է եզրակացնել, որ մզկիթը կառուցվել էր 17-րդ դարի վերջից մինչև 19-րդ դարի սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում: Այն ընդունված է դասել Շահարի մզկիթների շարքին³¹, թեև տարածքային առումով բավական մոտ էր Դեմիրբուլաղ թաղամասին (տես, օրինակ, Մեհրաբովի հատակագիծը): Մզկիթը Դեմիրբուլաղ թաղամասին է վերագրում նաև ճարտարապետության պատմության ժամանակակից մասնագետ Մ. Գասպարյանը ³² : Այս տարբերությունը, ամենայն հավանականությամբ, կապված է ժամանակի ընթացքում քաղաքի թաղամասերի սահմանների ընկալման փոփոխության հետ:

Դեմիրբուլաղի Հաջի Իմամ Վերդի մզկիթ: Դեմիրբուլաղի Հաջի Իմամ Վերդի մզկիթը հաճախ թաղամասի անունով կոչում էին պարզապես Դեմիրբուլաղի մզկիթ, իսկ որոշ աղբյուրներում հանդիպում է Քյորփու-քուլաղի անվանումը՝ թյուրքերեն köprü – կամուրջ բառից, քանի որ մզկիթը գտնվում էր Գետառի վրայով անցնող կամրջակի հարևանությամբ: Այս անվան տակ այն տեղայնացված է, օրինակ, Երևանի 1856թ. հատակագծի վրա:

³¹ Հ. Շահխաթունյանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 302, Թ. Հակոբյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 369

³² Гаспарян М.А. Планировочная структура Еревана 19 – начала 20 вв.//

Национальное своеобразие зодчества народов СССР: Сб. науч. тр. – М., 1979. – стр. 64-72

Սակայն նույն վայրում Մեհրաբովի հատակագծի վրա նշված է որպես Դեմիրբուլաղի մզկիթ: Ղևոնդ Ալիշանի «Այրարատ» աշխատությունում հիշատակված է որպես Գըրզ պուլաղ մզկիթ³³՝ Գետառի թյուրքերեն Գըրխ-բուլաղ (գրք bulaq – քառասուն աղբյուր) անվանումից: Մզկիթի տեղակայման վայրը համապատասխանում է այսօրվա Ռոսսիա կ/թ դիմացի մայթին՝ այն ժամանակ՝ Ստարոկազարմեննայա փողոցի շարունակության վրա՝ Դեմիրբուլաղի շուկայական հրապարակի (որը գտնվում էր կինոթատրոնի տեղում) դիմաց: Դեմիրբուլաղի մզկիթի տեղակայման վայրով այժմ անցնում է Տիգրան Մեծի պողոտան: Մեզ են հասել մզկիթի մի քանի լուսանկար, որոնցից դատելով կարելի է եզրակացնել, որ մզկիթը կառուցված կամ երեսպատված է եղել տուֆով: Ունեցել է առնվազն երեք ոչ սիմետրիկ գմբեթ: Գլխավոր և հարավային գմբեթներն աղյուսաշեն էին, գլխավոր գմբեթն ուներ աղյուսների ելուստներից գոյացող պտուտակաձև աստիճան, որը տանում էր գրեթե մինչև գմբեթի գագաթ: Մյուս՝ ավելի փոքր գմբեթը երեսպատված էր հավանաբար թիթեղով: Մզկիթը, առնվազն մեզ հասած լուսանկարների ժամանակներից, չունեւր մինարե: Հակառակ, որ այս մզկիթը հիշատակվում է, ինչպես նշվեց, առնվազն տասնիններորդ դարի առաջին կեսից, դրա ընդհանուր ոճը, գոնե մեզ հասած լուսանկարներում, ավելի նման է տասնիններորդ դարի վերջի – քսաներորդ դարասկզբի կառույցներին: Հատկապես արտաքին երեսպատման ոճային որոշակի նմանություններ կան, դատելով լուսանկարներից, Երևանում 1894-1901թթ. ³⁴ կառուցված Նիկոլայևյան կաթողիկե և Քանաքեռում 1913թ. ³⁵ կառուցված Տիրամոր Հովանու ռուս

³³ Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Այրարատ Բնաշխարհ Հայաստանեայց, էջ 310-311 քարտեզը

³⁴ Гаспарян М. А., Архитектура Еревана XIX — начала XX веков, Ер., 2008, стр. 167

³⁵ Նույն տեղում, էջ 170

ուղղափառ եկեղեցիների հետ, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ մզկիթն, այնուամենայնիվ, նշված ժամանակահատվածում՝ հավանաբար քսաներորդ դարի սկզբին, ենթարկվել է վերակառուցման: Հնարավոր է՝ այն տեղեկությունը, որը խիստ քաղաքականացված պատմագրության պարագայում վերջին շրջանում սիրում են տարածել ադրբեջանական աղբյուրները, և համաձայն որի ոմն Հաջի Մուզաֆֆար աղայի կողմից 1909թ. Դեմիրբուլաղում կառուցվել է մզկիթ³⁶, իրականում վերաբերում է Հաջի Իմամ Վերդիի մզկիթի վերանորոգմանը կամ վերակառուցմանը: Մզկիթի տեղակայման վայրի և նույնականացման կապակցությամբ որևէ կասկած չի թողնում դրա ֆիզիկական գոյության վերջին շրջանում արված մի լուսանկար, որի ետին պլանում երևում է արդեն կառուցված Կառավարության տան՝ Տիգրան Մեծի պողոտային նայող ֆլիգելը: Անկասկած՝ սին են և մտացածին ադրբեջանական ժամանակակից պատմագրության ճիգերը ներկայացնել Դեմիրբուլաղի մզկիթն իբրև թե գործող մինչև 1988թ., կամ ութսունականների վերջերը³⁷: Մզկիթը քանդվել է ժամանակակից Տիգրան Մեծի պողոտայի (այն ժամանակ՝ Հարավային փ., Միկոյանի, ապա Հոկտեմբերյան պող.) շինարարության հետևանքով, այսինքն 1940-ական թվականներին: Հաճախ մզկիթի գոյության վերջին շրջանին վերաբերող լուսանկարներում կառույցը նշված է որպես արևելյան բաղնիք³⁸: Այժմ դժվար է ասել, թե արդյոք նման պնդումը

³⁶ տես, օր.՝ Назим Мустафа, Мечети Иревана., Баку, 2016, стр. 15

³⁷ *Նույն տեղում*, էջ 38

³⁸ տես, օր.՝ Իմ Երևան //ծրագրի ղեկավար և հեղինակ Գ. Չաքոյան, Եր., 2002, էջ 110, (*նշված էջի երկու՝ 1923 և 1949թթ. վերագրվող լուսանկարներում կառույցը նշված է որպես բաղնիք, մինևույն ժամանակ նույն գրքի էջ 136-ում՝ 1930թ. վերագրվող լուսանկարում նշված է որպես Դեմիրբուլաղի մզկիթ, հետևաբար այստեղ առկա է անհամապատասխանություն, և նյութն ունի հետագա ուսումնասիրության կարիք – ծանոթ. հեղ.*)

պարզապես անճշտություն է, թե խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ արեհիստական գաղափարախոսության ճնշման տակ մզկիթի շենքը ծառայել է որպես բաղնիք:

Թափաբաշի մզկիթ: Կոնդի կամ Թափաբաշի մզկիթի հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, սակայն մեզ հասած տեղեկություններից երևում է, որ այն առնվազն տասնիններորդ դարի քառասունական թվականներին արդեն գոյություն ուներ: Ամենայն հավանականությամբ մզկիթն ավելի հին է՝ հավանաբար 17 կամ 18-րդ դարի³⁹: Մինչ մեր օրերը պահպանվել է մասնակի, այսօր պահպանված հատվածը վերածված է բնակելի տան: Չի պահպանվել գլխավոր գմբեթը, որն, ինչպես երևում է լուսանկարներից, մի շարք այլ նկարագրված մզկիթների օրինակով երեսպատված է եղել ջնարակված մոզայիկ սալիկներով՝ արդեն մեզ ծանոթ ռոմբաձև կրկնվող նախշազարդումով: Մզկիթն ամբողջությամբ աղյուսաշեն է: Հավանաբար իր ավելի համեստ չափերի պատճառով, ինչպես տեսանք, ոչ բոլոր հեղինակերի կողմից է արժանացել հիշատակման: Մինարեի երբեմնի առկայության մասին ոչ լուսանկարներում, ոչ աղբյուրներում, ոչ շինության մեզ հասած դրվագում որևէ տեղեկություն կամ հուշում չի պահպանվել:

Հաջի Ջաֆար բեկի մզկիթ: Դասվել է այսպես կոչված փոքր մզկիթների շարքին: Աղբյուրները շատ քիչ տեղեկություն են պահպանել այս մզկիթի մասին և հիմնականում սահմանափակվում են միայն դրա գոյությունը նշելով: Հավանաբար նույնպես կառուցվել է 17-18-րդ դարերում ⁴⁰ : Հետաքրքրական է, որ Հաջի Ջաֆար բեկի մզկիթի մասին չի հիշատակվում Շահխաթունյանցի մոտ, ով Դեմիրբուլաղ թաղամասում հիշատակում է միայն մեկ մզկիթ, առանց անունը

³⁹ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А., Ереван, М. 1968, стр. 31-32

⁴⁰ Նույն տեղում

նշելու⁴¹, սակայն Հաջի Ջաֆար բեկի մզկիթը նշված է թե Երևանի 1856թ. հատակագծի վրա, թե Շոպենի⁴² աշխատությունում: Մզկիթը գտնվել է Դեմիրբուլաղ թաղամասում: Մզկիթի տեղակայման վայրը համընկնում է այսօրվա Վարդանանց 22 հասցեում գտնվող բազմաբնակարան շենքի բակային տարածքին: Մզկիթը պատկերող լուսանկարներ գրեթե հայտնի չեն, ուստի դրա արտաքին տեսքի մասին կարելի է միայն կռահել: Պահպանված ֆրագմենտար լուսանկարից դատելով՝ այն մասամբ աղյուսաշեն է, մասամբ՝ տուֆաշեն: Անհայտ պատճառով ֆասադի վերևի մասում տեղադրված է եղել հովանոց հիշեցնող թիթեղյա կառույց, ինչն էլ, հավանաբար, պատճառ է հանդիսացել, որպեսզի մզկիթն ժամանակակից աղբրեջանական աղբյուրներում անվանվի Չաթիրլի, թարգմանաբար՝ հովանոցային (աղբր. *çətir* – հովանոց, արևանոց): Իրականում հայտնի չէ, թե արդյոք այն այդպես է անվանվել գոյություն ունեցած ժամանակ, և բնակչության հատկապես որ խավերի, շերտերի կողմից: Համենայն դեպս բոլոր հայկական և հեղինակին հասանելի այլ աղբյուրներում մզկիթն անվանված է Հաջի Ջաֆար բեկի մզկիթ:

Մուհամմադ Սարդիպ խանի մզկիթ: Նախորդի նման նույնպես համարվել է փոքր մզկիթներից մեկը: Գտնվել է այժմ գոյություն չունեցող Փանահխանսկայա, հետագայում Ազիզբեկովի փողոցի վրա, որն անցնում էր այժմյան Հանրապետության փողոցից մինչև Սախարովի հրապարակ: Ավելի ստույգ տեղակայման վայրը այսօրվա թիվ 114 միջնակարգ դպրոցի մերձակայքն է: Մինևույն ժամանակ Ե. Շահազիզի նշված աշխատության նոր վերահրատարակման համապատասխան ծանոթագրություններում (հեղինակներ՝ պրոֆ. Ա. Սարգսյան և Լ.

⁴¹ Հ. Շահխաթունյանց, *նշվ. աշխ.*,

⁴² Шопен И. И., *նշվ. աշխ.*, էջ 687

Ամիրջանյան) որպես Մուհամմադ Սարդիպ խանի մզկիթի տեղակայման վայր է նշվում Գետառի ափը՝ Դեմիրբուլաղի հրապարակի հարևանությամբ⁴³, ինչն իրականում համապատասխանում է Հաջի Իմամ Վերդիի մզկիթի տեղակայման վայրին: Մինչդեռ, օրինակ, Մեհրաբովի հատակագծում այն հստակ նշված է Փանահիսանսկայա և Ռուստամիսանսկայա փողոցների հատման մասում: Գետառն անցնում է այդ վայրից բավական հեռավորության վրա: Շահխաթունյանցը մզկիթի տեղակայման վայրը վերագրում էր Շահար թաղամասին⁴⁴, թեև, ինչպես Հաջի Նովրուզ Ալի բեկի մզկիթի դեպքում, թաղամասերի սահմանների փոփոխության պարագայում, ըստ Մեհրաբովի հատակագծի, օրինակ, այն կարելի է վերագրել Դեմիրբուլաղ թաղամասին: Մզկիթի կառուցման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, սակայն, եթե դատելով անունից ընդունենք, որ դրա կառուցումը կապված է Երևանի վերջին սարդար Հուսեյն խան Ղաջարի բարձրաստիճան գորահրամանատար Մուհամմադ Սարտիպ խանի հետ, ապա կարելի է ենթադրել, որ այն կառուցվել է 18-րդ դարի վերջից 19-րդ դարի առաջին քառորդն ընկած ժամանակահատվածում: Ի տարբերություն վերը նշված մզկիթներից շատերի ուներ մինարե, որն, ինչպես երևում է լուսանկարներից, լավ պահպանվել էր մինչև քսաներորդ դարի երեսունական-քառասունական թվականները: Մինարեն վերնամասում ուներ վեցանկյուն լայնակի հատույթով պունա-կամարային բավականին յուրատիպ հորինվածք և ավարտվում էր վեցանիստ գմբեթով: Մզկիթից ոչ հեռու՝ այսօրվա Վարդանանց փողոցի փակուղու վերջում, պահպանվել է ակնհայտորեն իսլամական ճարտարապետության մի կառույց, որը երևանաբնակների շրջանում ժողովրդական տեղանվանմամբ

⁴³ Ե. Շահազիզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 265

⁴⁴ Հ. Շահխաթունյանց, *նշվ. աշխ.*, էջ 302

կոչվում է «խանի տուն»: Այն ի սկզբանե բնակելի շինություն է դիտարկում նաև Մ. Գասպարյանը, նշելով որպես բնակելի տուն Դեմիրբուլադում ⁴⁵, սակայն կառուցվածքային առանձնահատկությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ կառույցն ամենայն հավանականությամբ հանդիսացել է մեդրեսե՝ մուսուլմանական հոգևոր դպրոց: Այն բավարար վիճակով պահպանվել է մինչև մեր օրերը և խորհրդային ժամանակներից ի վեր, իսկ գուցե և ավելի վաղ, վերածվել բնակելի տան: Մեհրաբովի և Աստվածատրյանի հատակագծերը համեմատելով Երևան քաղաքի ժամանակակից քարտեզի հետ և համադրելով նշված շենքի դիրքին, տեսնում ենք, որ շինությունն իր գլխավոր ճակատի ողջ երկարությամբ նայում էր Փանահիսանսկայա/Ազիզբեկովի փողոցին, որի վրա, ինչպես նշվեց, բառացիորեն մի քանի քայլ հեռավորությամբ գտնվում էր նաև Մուհամմադ Սարդիպ խանի մզկիթը: Ենթադրյալ մեդրեսեի և մզկիթի՝ միմյանցից այդքան մոտիկ գտնվելու փաստն էլ իր հերթին ստիպում է ենթադրել դրանց որոշակի ադմինիստրատիվ կամ այլ բնույթի կապի մասին:

Երևան քաղաքում միաժամանակ առավել մեծ թվով գործող մզկիթների մասին տեղեկությունները վերաբերում են 19-րդ դարի սկզբին՝ մինչև ռուսական տիրապետության հաստատումը: Բոլոր այդ ժամանակ գոյություն ունեցած մզկիթներն, իրենց հերթին, կառուցված են եղել 17-րդ դարի վերջից մինչև 19-րդ դարի սկիզբ ընկած ժամանակահատվածում: Սա, անշուշտ պայմանավորված է Երևանում մահմեդական՝ հիմնականում պարսկական տիրապետության պարագայում մուսուլման բնակչության քանակական աճով: Ռուսական տիրապետության ողջ շրջանում Երևանի մզկիթների թիվը չավելացավ, սակայն գոյություն ունեցած

⁴⁵ Гаспарян М. А., Архитектура Еревана XIX — начала XX веков, стр. 114

մզկիթների մեծամասնությունը շարունակեց անխափան գործել, իսկ չգործողները չավերվեցին, այլ կամ վերակառուցվեցին՝ ծառայեցվելով մեկ ուրիշ նպատակի (օր.՝ Ռաջաբ փաշայի մզկիթ), կամ պարզապես մնացին որպես լքված շինություն (Աբբաս Միրզայի մզկիթ): Այստեղ պետք է նշել, որ նման ճակատագրի արժանացան միայն այն մզկիթները, որոնք տեղակայված էին Երևանի բերդում: Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո՝ ռուսական մարտավարության ավելի առաջադեմ լինելու պարագայում բերդը գրեթե չօգտագործվեց իր հիմնական նշանակությամբ, քանի որ այդ ժամանակ արդեն դասական բերդ հասկացությունը որպես այդպիսին հնացող երևույթ էր: Սակայն բերդի տարածքը դարձավ ռուսական զինվորական կայազորի տեղակայման վայր: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ բերդի մզկիթներն այլ նպատակների ծառայեցնելը ռուսական կողմի համար պայմանավորված էր պրագմատիկ և անվտանգության, այլ ոչ զուտ կրոնական նկատառումներով: Նույն նպատակով, ասենք, պարսկական տիրապետության շրջանում ոչ մահմեդական բնակչությունը՝ առաջին հերթին հայերը, չունեին բերդում մշտական բնակության իրավունք, թեև այնտեղ ունեին իրենց կրպակները և ցերեկային ժամերին բերդի տարածքում իրականացնում էին տնտեսական գործունեություն ⁴⁶: Ինչպես տեսանք, Երևանի մզկիթների ճնշող մեծամասնությունը քանդվել կամ վերածվել են այլ նշանակության շինությունների խորհրդային տարիներին, հատկապես երեսուն-հիսունական թվականներին: Չարդարացնելով այս փաստը, միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ նույն բախտին են արժանացել մի շարք այլ կրոնական կառույցներ՝ հիմնականում հայ առաքելական դավանքին պատկանող: Այսպես՝ հիմնահատակ ավերվել են Սբ. Պողոսի և

⁴⁶ Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673гг., Тифлис, 1902, стр. 242

Պետրոսի, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ, Կոզեռնի գերեզմանոցի, Նորքի Սիմեոն Ծերունու եկեղեցիները, Գեթսեմանի մատուռը, մասամբ ավերվել է Կաթողիկե եկեղեցին, իսկ պահպանված մասը դադարել է գործել: Դադարել է գործել նաև Սբ. Զորավար եկեղեցին: Քանդվել են ռուս ուղղափառ Սբ. Նիկողայոսի տաճարը ներկայիս Շահումյան հրապարակում և բերդի տարածքում գտնվող Տիրամոր Հովանու եկեղեցին: Այս ցավալի փաստերը, հետևաբար, չեն կարող ուղղված լինել որևէ առանձին վերցված դավանանքի կամ դրա կրող համայնքի դեմ, ինչպես վերջին շրջանում ճգնում են ցույց տալ հատկապես ադրբեջանական հրապարակումները, այլ բոլշևիկյան հակակրոնական քարոզչության և մարտնչող աթեիզմի գաղափարախոսության հետևանք են:

МЕЧЕТИ ЕРЕВАНА (ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)

Резюме

Левон Петросян
levpetrosyan@gmail.com

Ключевые слова: *Ереван, мечеть, ислам, история, мусульмане, архитектура, город, культура, Южный Кавказ, Армения*

В силу исторических событий, в течение последних пяти-шести веков этнический состав населения Армении в целом и Еревана в частности претерпел значительные изменения, что, в свою очередь, не могло не оказать существенного влияния на ландшафт религиозных сооружений Еревана. В результате притока мусульманского населения и разнообразных (в том числе принудительных) миграционных процессов армянского населения,

значительную, иногда численно доминирующую роль в этом ландшафте стали занимать мечети. В статье рассматриваются мечети Еревана, взяв за точку отсчета период существования наибольшего количества одновременно действующих в городе мечетей – первую четверть 19 века, до присоединения Еревана к Российской империи. Отмечается, что по дошедшим до нас сведениям практически все рассмотренные мечети были воздвигнуты в период с конца 17-го по начало 19-го века, в некоторых случаях на месте более старых. Помимо дислокации, внешнего описания и вопросов, связанных с датой основания девяти мечетей, в некоторых случаях дается ответ на беспочвенные притязания крайне политизированной современной азербайджанской историографии о датах и причинах их сноса или переоборудования в здания иного назначения.

THE MOSQUES OF YEREVAN (HISTORICAL APPROACH)

Summary

Levon Petrosyan

levpetrosyan@gmail.com

Keywords: *Yerevan, mosque, Islam, history, Muslim, architecture, city, South Caucasus, Armenia*

Due to historical events over the past five to six centuries, the ethnic composition of the population of Armenia in general and Yerevan in particular has undergone significant changes, which, in its turn, had a significant impact on the landscape of the religious buildings in Yerevan. As a result of the influx of the Muslim population and various (including coercive) migrations of the Armenian population, mosques began to occupy a significant, sometimes dominant role in this

landscape. The article attempts to describe the mosques of Yerevan, taking as a starting point the period of existence of the largest number of mosques operating in the city at the same time - the first quarter of the 19th century, before Yerevan was incorporated into the Russian Empire. It is noted that according to the information we possess, almost all the considered mosques were built from the end of the 17th to the beginning of the 19th century, in some cases in place of the older ones. In addition to localization, external description and observation of the questions related to the founding date of nine mosques, in some cases the article responds to the groundless claims of a highly politicized modern Azerbaijani historiography about the dates and reasons for the demolition of the mosques of Yerevan or their conversion to the buildings of another function.